प्राथमिक तहमा दलित छात्रवृत्तिको अवस्था

शिक्षाशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयको **Ed.CE (598)** शोधपत्र लेखनको आवश्यकता पूरा गर्नको लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

सृजना आचार्य

एम.एड दोस्रो वर्ष

परीक्षा रोल नं. : २८००९०/२०६७

त्रि.वि.दर्ता नं. : ९-२-४११-९३-२००५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षाशास्त्र केन्द्रिय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६९

प्राथमिक तहमा दलित छात्रवृत्तिको अवस्था

५९८

सृजना आचार्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षाशास्त्र, संकाय

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयका छात्रा सृजना आचार्य ले **'प्राथमिक तहमा दलित छात्रवृत्तिको अवस्था'** शीर्षकमा मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा शोधपत्र लेखन कार्य पूरा गर्नु भएकोले आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

उप प्राध्यापक यशोधरा पन्त

(शोध निर्देशक)

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

कीर्तिपुर, काठमाण्डौं

Date 7th December 2012

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षाशास्त्र, संकाय

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन शिक्षा विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयको आवश्यकता पूरा गर्नको लागि छात्रा **सृजना आचार्य** ले **'प्राथमिक तहमा दलित छात्रवृत्तिको अवस्था'** शीर्षकमा तयार पार्नु भएको शोधपत्र स्वीकृतिको लागि सिफारिस भइ आएकोले यो शोधपत्र यस मूल्याङ्कन समितिबाट मूल्याङ्कन स्वीकृति प्रदन गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति	**हस्ताक्षर**
प्रा. स्वंयम प्रकाश ज.ब.रा. (विभागीय प्रमुख)	....
उप प्रा. यशोधरा पन्त (शोध निर्देशक)	....
डा. विश्ववाला थापा (बाह्य परीवेक्षक)	....

Date 14th December 2012

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय केन्द्रिय विभाग पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन मूल विषय अर्न्तगत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको आवश्यकता पूरा गर्न प्राथमिक तहमा दलित छात्रवृत्तिको अवस्था शीर्षकमा यो शोधपत्र प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

यस शोधपत्र प्रतिवेदनको तयारीको क्रममा समय समयमा आफ्नो अमुल्य समय दिई नियमित सुपरीवेक्षण तथा मार्ग निर्देशन गरिदिनु भइ आवश्यक तथ्याङ्क प्रक्रिया तथा सन्दर्भ सामग्री संकलन गर्न र यस शोधपत्रको प्रारुप तयार पारी अध्ययन कार्यलाई सफल पार्न भरपुर सहयोग सरसल्लाह एवं कुशल निर्देशन प्रदान गर्नु हुने आदरणीय गुरु तथा शोध निर्देशक उप प्रा. श्रीमती यशोधरा पन्त ज्यू प्रति हादिृक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसैगरी यो शोधपत्र लेखन कार्यमा सहयोग पुऱ्याइ दिनुहुने गुरुहरु स्वयम् प्रकाश ज.ब.रा., श्री किरणराम रञ्जितकार, शिवराज बढू, विश्ववाला थापा लगायत अन्य गुरुहरु प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

यस अध्ययनको लागि सूचना संकलन गर्नमा आवश्यक सहयोग गर्ने श्री दुर्गा भवानी नि.मा.वि., श्री सिद्धार्थ नि.मा.वि., श्री लक्ष्मनघाट मा.वि., श्री उच्च मा.वि. झण्डाका सम्पूर्ण प्र.अ., शिक्षक र विद्यार्थीहरुलाई हृदय देखि नै हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । यसका साथै प्रस्तुत अध्ययन अनुसन्धानका लागि आवश्यक रुपमा उच्च शिक्षा हासिल गराउन आर्थिक एवं अन्य सहयोग गर्नुहुने मेरा घरपरिवार प्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु । त्यस्तै सूचना संकलन गर्नको लागि सहयोग गर्नुहुने जतिपनि अभिभावकहरु प्रति आभार प्रकट गर्न चाहान्छु । यस शोधकार्य सम्पादनको शिलशिलामा सहयोग गर्ने मित्रहरु कविता तिमल्सिना, उमा साही, रमा खनाल, सुदर्शन गौतम, डिल्ली आचार्य र बसन्ती कुवँर प्रति आभारी छु ।

अन्तमा शोधपत्रलाई कम्प्युटर टाइप गरी आवश्यक सहयोग पुऱ्याउनु हुने श्री इन्द्र श्रेष्ठ ज्यूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु साथै शिक्षाशास्त्र केन्द्रिय विभागका सम्पूर्ण परिवार प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

सृजना आचार्य

शोधकर्ता

शोधसार

मानव विकासको मूख्य आधारभूत आवश्यकताहरू मध्ये शिक्षा पनि प्रमुख हो । उचित शिक्षा प्राप्त गरेका व्यक्तिहरूलाई विभिन्न अवसरहरू हुने हुनाले आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक रूपले शिक्षाको उज्यालो घामबाट बञ्चित भएका वा शैक्षिक मूलधारमा आउन नसकेका बालबालिकाहरुलाई शिक्षातर्फ उन्मुख गराई शैक्षिक पहुँच बढाउनको लागि नेपाल सरकारले खासगरी बालिका, आर्थिक स्थिति कमजोर भएका, दलित, अपाङ्ग तथा सूविधाविहीन बालबालिकाहरूलाई छात्रवृत्तिको आर्थिक अवस्था अत्यन्त कमजोर हुने हुनाले उनीहरूको शैक्षिक स्तर माथि उकास्नको लागि सरकारले सम्पूर्ण दलित विद्यार्थीहरुलाई छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरेको छ । यसरी छात्रवृत्ति मार्फत विद्यार्थीलाई केही मात्रामा भएपनि आर्थिक सहयोग हुने भएकोले विभिन्न प्रकारका छात्रवृत्ति र प्रोत्साहन कार्यक्रमहरू राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय योगदान मार्फत प्रदान गरिएको छ ।

यस अध्ययनको शीर्षक "प्राथमिक तहमा दलित छात्रवृत्तिको अवस्था" रहेको छ । यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य प्राथमिक तहमा प्रदान गरीने छात्रवृत्तिहरूमा दलित छात्रवृत्तिको अवस्था के कस्तो रहेको छ भने कुराहरू पत्ता लगाउनु थियो । यस सम्बन्धमा दलित छात्रवृत्ति सम्बन्धी वि.नि., स्रोत व्यक्ति, प्र.अ., शिक्षक, अभिभावक आदिको धारणा पत्ता लगाउनु, दलित छात्रवृत्ति वितरणको अवस्था पत्ता लगाउनु र दलित छात्रवृत्ति वितरणका समस्याहरु पहिचान गर्नु यसका उद्देश्य रहेका थिए ।

यस अध्ययनका लागि कपिलवस्तु जिल्लाका २ वटा गा.वि.स.हरु गजेंहडा गा.वि.स. र कोपवा गा.वि.स. का २/२ वटा विद्यालयहरु श्री दुर्गा भवानी नि.मा.वि., श्री सिद्धार्थ नि.मा.वि. गजेंहडा, श्री लक्ष्मनघाट मा.वि. लक्ष्मनघाट र श्री उच्च मा.वि. भ्ःण्डालाई नमूना विद्यालयको रुपमा छनौट गरीएको थियो । यस अध्ययनका लागि स्रोत व्यक्ति, प्र.अ., शिक्षक, अभिभावक र विद्यार्थीहरुका लागि असंरचित अन्तरवार्ता तयार पारिएको थियो । उद्देश्य अनुरुप सूचनाहरु संकलन विधिको आधारमा भने शिक्षक, प्र.अ. अभिभावक र विद्यार्थीको छनौट भने उद्देश्यमूलक नमूना छनौट विधिको माध्यमबाट छनौट गरिएको थियो । ती विद्यालयहरुबाट प्राप्त विभिन्न सूचनाहरुलाई गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै विधिबाट विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

अध्ययन स्थलबाट प्राप्त गरेका सूचनाहरुलाई हेर्दा सबै विद्यालयहरुमा दलित विद्यार्थीको भर्नादर बढाउनको लागि छात्रवृत्तिले अत्यन्तै ठूलो सहयोग पुऱ्याएको पाइयो किनकी दलित परीवारको आर्थिक अवस्था अत्यन्तै कमजोर भएका हुनाले छात्रवृत्ति मार्फत दिएको रकमले विद्यार्थीका केही मात्रामा भएपनि शैक्षिक आवश्यकता पूरा गरेको पाइयो । तर यो छात्रवृत्ति वितरण र विद्यार्थी छनौटमा अझै पनि विभिन्न समस्याहरु देखिएकोले यो त्यति प्रभावकारी रुपमा भने सञ्चालन भएको देखिएन । यो दलित छात्रवृत्ति सम्पूर्ण दलितलाई भन्दा पनि जातियताको आधारमा नभई वर्गीयताको आधारमा आर्थिक अवस्था कमजोर

भएकालाई वितरण गर्ने प्रावधान भएमा यो अलि सफल रुपमा अगाडी बढ्ने देखियो साथै छात्रवृत्ति वितरण गर्दा अलि समस्या पनि कम हुने पाइयो । यो छात्रवृत्ति वितरण कार्यक्रम अझै पनि प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन नहुनुका पछाडि विभिन्न कारणहरु जस्तै : छनौट र वितरण फरक, बजेट निकासा र विनियोजित बजेट बीच फरक, पारदर्शिता र चेतनाको कमी, निरीक्षण र अनुगमन व्यवस्थाको कमि, सरोकारवाला व्यक्तिहरुले चासो नदेखाउनु जस्ता कारणहरु रहेको पाइयो । यस छात्रवृत्तिलाई हेर्दा छात्रवृत्तिले अध्ययनका लागि छनौट भएका ४ वटै विद्यालयमा विद्यार्थीको भर्नादर बढाउन सहयोग गर्नुका साथै उनीहरुलाई विद्यालय प्रति प्रोत्साहन गरेको देखिन्छ । उनीहरुको पढाइलाई हेर्दा गजेंहडा गा.वि.स.का २ वटा विद्यालयहरुमा सकारात्मक प्रभाव देखिन्छ । किनकी अन्य विद्यार्थीको तुलनामा उनीहरुको प्राप्ताङ्क पनि राम्रै पाइयो भने कोपवा गा.वि.स का २ वटै विद्यालयमा भने अन्य विद्यार्थीको तुलनामा दलित विद्यार्थीहरुको प्राप्ताङ्क अत्यन्तै कम रहेको पाइयो भने अभिभावक र विद्यार्थीमा पढ्नुपर्छ भन्ने भावना र चेतनाको कमीले गर्दा पढाइप्रति खासै चासो नभएको पाइयो । विद्यार्थी केवल छात्रवृत्तिको लागि मात्र विद्यालयमा भर्ना हुने गरेको त्यहाँका प्र.अ. र शिक्षकको भनाइबाट पाइयो ।

यो दलित छात्रवृत्तिलाई प्रभावकारी रुपबाट अगाडी बढाउन छात्रवृत्ति कार्यान्वयन निर्देशिका विद्यालयमा पढाई केवल दलित विद्यार्थीहरुको भर्नाको आधारमा मात्र विद्यार्थी छनौट नगरी उनीहरुको हाजिरी, नियमितता आदिलाई पनि आधार मान्नुपर्ने, साथै अनुगमन र निरीक्षण कार्य प्रभावरकारी रुपमा अगाडी बढाउनु पर्ने, सम्पूर्ण सरोकारवालाले यस विषयमा चासो राख्नु पर्ने, पारदर्शिता हुनुपर्ने, छात्रवृत्ति छनौट र वितरण वि.व्य.स., शिक्षक साथै अभिभावकलाई पन संलग्न गराउनुपर्ने, अभिभावक र विद्यार्थीमा चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन हुनुपर्ने देखिन्छ ।

विषय सूचि

		पृष्ठ संख्या
शीर्षक पृष्ठ		
सिफारिस पत्र		**i**
स्वीकृति पत्र		**ii**
कृतज्ञता ज्ञापन		**iii**
शोध सार		**iv**
विषयसूची		**vi**
तालिका सूची		**ix**
परिच्छेद एक : परिचय		**१-७**
१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमी	१
१.२	समस्यको कथन	४
१.३	अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	५
१.४	अध्ययनको उद्देश्य	५
१.५	अध्ययनको औचित्य	६
१.६	अध्ययनको परिसिमा	७
१.७	शब्दावलीको परिभाषा	७
परिच्छेद दुई : पूर्व साहित्यको समिक्षा		**८-१८**
२.१	सैद्धान्तिक साहित्यको समिक्षा	८
२.२	विद्यालय शिक्षामा गरिएको प्रयासहरु	११
२.३	सम्वन्धित अध्ययनहरुको समिक्षा	१५
२.४	अवधाराणात्मक ढाँचा	१७
परिच्छेद तीन :अध्ययन विधि		**१९-२२**
३.१	अनुसन्धानात्मक ढाँचा	१९
३.२	जनसंख्या तथा नमूना छनौट	१९

३.२.१ विद्यालयहरुको छनौट २०
३.२.२ प्र.अ.को छनौट २०
३.२.३ शिक्षकहरुको छनौट २०
३.२.४ अभिभावकहरुको छनौट २०
३.२.५ विद्यार्थीहरुको छनौट २०
३.२.६ वि.व्य.स.अध्यक्षको छनौट २१
३.३ सूचना संकलनका साधनहरुको निर्माण २१
३.३.१ अंसरचित अन्तरवार्ता २१
३.३.२ लक्षित समूह छलफल निर्देशिका २१
३.३.३ दस्तावेज अध्ययन २२
३.४ साधनको वैद्यता निर्धारण २२
३.५ सूचना संकलन प्रक्रिया २२
३.६ सूचनाको विश्लेषण २२
परिच्छेद चार : सूचनाको विश्लेषण र व्याख्या **२३-४१**
४.१ छात्रवृत्ति वितरणको लागि निर्धारित कार्यान्वयन प्रक्रियाहरू २३
४.१.१ विद्यार्थी छनौटको प्रक्रिया २४
४.१.२ छात्रवृत्ति वितरण प्रक्रिया २७
४.२ छात्रवृत्तिको प्रभाव ३०
४.२.१ भर्नादर ३०
४.२.२ उपस्थिति ३१
४.२.३ नियमितता ३२
४.२.४ विद्यालय छोड्ने दर ३२
४.२.५ उपलब्धी स्तर ३३
४.३ व्यवस्थापन रहेका कमि कमजोरी ३६
४.३.१ अनुगमनमा रहेको कमजोरी ३६

४.३.२ छात्रवृत्तिको उपयोग ३७

४.३.२ पारदर्शिता ३८

४.३.४ योजना र कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या ३९

४.३.५ कमीकमजोरी वा समस्या समाधानका उपायहरु ४०

परिच्छेद पाँच : प्राप्ती, निष्कर्ष तथा सुझावहरु ४२-४५

५.१ प्राप्तीहरु ४२

५.२ निष्कर्ष ४४

५.३ सुझावहरु ४५

सन्दर्भ सामग्री

अनुसूचीहरु

अनुसुची १ : अध्ययनको लागी छनौट गरिएका विद्यालयहरुको नाम र ठेगाना ४७

अनुसुची २ : अध्ययनको लागी छनौटमा परेका स्रोत व्यक्ति, प्र. अ., र शिक्षकको नामावली ४८

अनुसुची ३ : कक्षा १ -५ सम्म अध्ययनरत दलित विद्यार्थीहरुको नामावली ४९

अनुसुची ४ : लक्षित समूह छलफलमा सहभागी अभिभावकहरुको नामावली ५३

अनुसुची ५ : लक्षित समुह छलफलमा सहभागी विद्यार्थीहरुको नामावली ५४

अनुसूची ६ : प्रधानाध्यापकका लागि सोधिने अन्तरवार्ता निर्देशिका ५५

अनुसूची ७ : शिक्षकका लागि सोधिने अन्तरवार्ता निर्देशिका ५७

अनुसूची ८ : स्रोत व्यक्तिका लागि छात्रवृत्तिमा सोधिने अन्तरवार्ता निर्देशिका ५८

अनुसूची ९ : अभिभावकका लागि लक्षित समूह छलफल निर्देशिका ५९

अनुसूची १० : विद्यार्थीका लागि लक्षित समूह छलफल निर्देशिका ६१

अनुसुचि ११ : उपलब्धि परीक्षणका लागी कक्षा ३ का सम्पुर्ण विषयहरु समेटेर तयार पारिएको प्रश्नावलीहरु ६३

अनुसुची १२ : उपलब्धी परीक्षणमा नमुनाको लागी छनोट गरिएकाकक्षा ३ का विद्यार्थीहरुको नामावली र तिनीहरुले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्क (% मा) ६५

तालिका सूचि

	पृष्ठ संख्या
तालिका नं. ४.१ : विद्यार्थी छनोट प्रक्रिया	२५
तालिका नं. ४.२ : छात्रवृत्ति वितरण प्रक्रिया	२८
तालिका नं. ४.३ : विद्यार्थी भर्ना दरको स्थिति	३०
तालिका नं. ४.४ : कक्षा ३ का विद्यार्थीहरुको प्राप्ताङ्क सम्बन्धी विवरण	३४-३५